

MIKLÓS ALPÁR

JÓKAI MÓR

A PARAJDI SÓBÁNYÁBAN (1853)

Noha a parajdi sóbánya utazási célpontként már a felvilágosodás korának írásanyagaiban is azonosítható, igazán keresett látnivalóvá e bánya a magyar reformkortól kibontakozott, és új utazáskultúrát magával hozó polgárosodás folyamatának kontextusában érett, kivált az 1880–90-es évektől kezdődően.

E tanulmány Jókai Mór 1853-as erdélyi utazását, az annak keretében sorra került parajdi bányalátogatást tematizálja. Az írás aktualitását egy ünnep és egy katasztrófa egybeesése adja. Egyrészt, 200 éve született Jókai Mór (1825–1904), a magyar prózairodalom kiemelkedő alakja – így a 2025-ös év jubileum és egyben Jókai-émlékév, amelyben indokolt felidézni a természetrajzi érzékenységű szépiró alakját és utazásait. Másrészt, a 2025-ös év az, amely magával hozta Parajd nagy múlttal rendelkező sóbányájának, az erdélyi turizmus egyik legfontosabb vonzerejének pusztulását. Május 4-én e sorok szerzője is tagja volt annak a munkacsoportnak, amely Parajd régi bányatelepén, a parajdi Sósoros karsztosodott sószikláit között, illetve a sóbánya felszín alatti tereiben Jókai erdélyi barangolásairól forgatott dokumentumfilmet. Május 5-én híre kelt, hogy a Sósorost kettészelő és a régi bányatelepet délről és nyugatról megkerülő Korond pataka újfent betört a sóbányába. Május 6-án a Román Nemzeti Sótársaság (Societatea Națională a Sării / SALROM) ideiglenesnek szánt bezárást rendelt el, a következő napok és hetek folyamán azonban a helyzet tovább eszkalálódott: május 27-én a Korond pataka teljes egészében a mélybe szakadt, elárasztva a sóbánya beltereit. A jelenleg is zajló kármentés kimenetele még bizonytalan, az azonban már most kijelenthetőnek tűnik: a parajdi sóbánya abban a formájában, ahogyan az az elmúlt emberöltők alatt ismeretessé vált,

minden bizonnyal elveszett. A bányakatasztrófa kibontakozásával az a régi bányatelep vált a legveszélyesebb területté, amelyet 1853-ban Jókai Mór is felkeresett.

Források

■ A szóban forgó bányalátogatás történeti forrásanyagok alapján rekonstruálható. Az utazásról direkt módon két forrásszöveg beszél. Az egyik írás magának Jókainak az utazáselbeszélése, amelyet hat útilevélben, a *Déliabáb* című folyóirat hasábjain közölt. A másik útleírás sokkal kevésbé ismert – ezt ugyancsak a pesti sajtóban, négy részben adta közre gróf Lázár Kálmán (1827–1874), aki Bencenctől szegődött kísérőként az utazó mellé. E két, 1853-ban megjelentetett közleményben felelevenednek az utazás sóvidéki, parajdi mozzanatai, de mindkét szerző szűkszavú. Annak feltárásában tehát, hogy miféle bányatelep, miféle bányamély fogadta az utazókat, miként zajlott maga a bányalátogatás, további forrásanyagokra – a kor egyéb útleírásaira és tudományos (geográfiai, geológiai, ásványtani, bányászattani) irodalmára – kell támaszkodni.

Útvonalak, utazásviszonyok

■ Jókai Nagyvárad érintésével érkezik Kolozsvárra, majd Torda, Nagyenyed és Gyulafehérvár vonalán Bencentre. Innen egy nagy körutazás keretében járja be az erdélyi székelyek és szászok földjét: Nagyenyeden és Radnóton át Marosvásárhelyre érkezik, innen Kelementelke és Erdőszentgyörgy vonalán Sóvidékre, Székelyudvarhely, Homoródalmás és az Almási-barlang megtekintését követően Csíkszeredába, Tusnádfürdőre, a Szent Anna-tóhoz, majd Sepsiszentgyörgy, Brassó, Fogaras és Nagyszeben vonalán vissza Bencentre és Kolozsvárra. Végül egy rövid dési és szamosújvári kitérő után fordul ismét Pest irányába (Kristóf 1925; Vita 1975; Miklós 2022. 585., 594–596.). Az 1850-es években még híres sincs erdélyi vasútnak, az író és útítársai szekéren közlekednek. Az utazás lassúságának, az utak járhatatlanságának korholását Jókai az Alföld kapcsán végzi el: „Mikor azt mondom: gyorsszekér – érts magadnak egy nagy gyékényes társzerket, mellyet kilencz ló húz, s melly mellett öt hat ember ballag; [...] a férfiaknak megengedtetik, ott a hol igen nagy sár van, kiszállhatni a szekérből s gyalog előre mehetni” (Jókai 1853. 698.) – a székelyföldi útszakasz leírása ilyesmiket nem rögzít. A régi bányatelepet ugyanazon az úton közelítik meg, amely ma is körülöleli a Sóhegy északi oldalát – ez az út már Fekete István mérnök 1833-ból való, *Situations Plan der Gegend von dem Dorffe Parajd bis an die Gyergyoyer Grantze* című úttérképén is jelzett.

Természettudományos érdeklődés a kor utazáskultúrájában

■ A felvilágosodás korának útleírásait legnagyobb részben az ismerethalmozás, a tudományművelés célzatossága határozza meg. A 19. század derekára a nehéz tudományos ismereteket egyre inkább a szakkönyvek (pl. a még forgalomban levő államisme-típusú geográfiai vagy differenciáltabb geológiai, ásványtani, botanikai stb. kiadványok) kezdik összegyűjteni, a különféle típusú utazásbeszámoló pedig olvasmányosabb megfigyeléseknek biztosítanak közlési felületet – a magukban hordozott tudományos ismereteket egyre emészthetőbb nyelvezettel és sűrűséggel tárják az olvasók elé. A kor általánosabb természettudományi

érdeklődését ugyanakkor jól jellemzi, hogy a 19. század közepétől számítható Magyarországon az ásványgyűjtemények virágkorának kezdete (Papp–Szakáll–Weiszbürg 1994. 20–21.). 1853-ban – két évvel azt megelőzően, hogy magyar lexikonon első alkalommal ismerteti a „*tourista*” fogalom korabeli, Magyarországon még tisztázatlan jelentését az olvasóközönséggel (Pákh 1855. 368.) – ilyenképpen épül fel Jókai beszámolója is: az erdélyi társasági élet és színházi világ, a mondák sokasága által mitizált táj ismertetését a feleki „óriási kőgombócok” említése, a Szent Anna-tó és a Mohos növényvilágának bemutatása színezi – „Néhol pompás tarka orchisok tűnnek elő, egy neme az epipactisnak akkor kezdett viritni” (Jókai 1853. 732., 796.) –, a felkeresett látnivalók között pedig Torda beomlott bányái és sósvizei mellett a szovátai és parajdi sókarszt sajátos geomorfológiája is megjelenik. E természettudományos érzékenység Jókai egész munkásságában megmutatkozik (Vita 1975. 70.; Sótér szerk. 1965. 304.; Veress 1976. 20–26., 80–86., 214–219.).

Jókai tekintetét az erdélyi vendéglátói is ilyen érzékenységgel irányítják. Kolozsvár és Bencenc között az a Kőváry László kalauzolja őt, aki Benkő Ferenc magyar nyelvű mineralógiáját (1786) és Sándor István magyar nyelvű Fichteladaptációját (1808) követően elsőként jelentet meg nyomtatásban magyar nyelvű, részletezőbb ismertetést a parajdi sóbányáról (*Sóbányák statistikájához*. 1852). Bencencről pedig az a Lázár Kálmán kíséri Jókait, aki utóbb zoológusként, ornitológusként, szakíróként és gyűjtőként is ismert.

Az erdélyi és máramarosi sóbányák a 19. század közepén már „bejáratott” látványosságnak számítanak: az 1860-as években angol utazók teszik szóvá, hogy Erdélyben minden idegentől „elvárják” egy sóbánya megtekintését (Stephen 1866. 575.; Patterson 1869. 351., 360–361.); Marosújváron 1837-től jegyzik vendégeknyvbe a látogatók nevét (Miklós 2018. 26.); Parajd esetében az első, vendégeknyvre utaló forrásanyag 1874-ből áll rendelkezésre (Téglás 1874. 907.). Mindezek fényében nem csoda, hogy Jókai 1853-ban Tordán és Parajdon is elidőzik, és nem csoda, hogy utóbb, 1871-ben ismét eleget tesz a tordaiak meghívásának (Miklós 2017. 134–137., 244.).

Sókarszt és növényzet Sóvidéken

■ A felszínre bukott kőso megjelenítését tekintve Jókai és Lázár útleírása komplexenternek mutatkozik: a szovátai sóhegyekhez és sóstavakhoz tett kitérő csak Lázár beszámolójában jelenik meg, a parajdi sóelőjövetelekre pedig csak Jókai szán néhány sort. A leírásokból a két karsztfelszín különbözősége rajzolódik ki: Szováta sóhegyeit buja növényzet takarja – „Az erdőborított bérczek mindenütt tömördek sóttartalmaznak, néhol óriási sószirteket látni” (Lázár 1853. 2.) –, míg a parajdi Sóhegy leginkább holdbéli táj képét ölti: „Már messziről megragadják a figyelmet a hegy sötétebb színéből kivilágló kékeszürke szirttömegek, mik itt ott egész roppant bérceket képeznek. Ezek a sóhegyek kopárok mind, mert a só csak állatot táplál, de növényt nem” (Jókai 1853. 761.). Ugyanez a kopárság jelenik meg mintegy tíz évvel később Orbán Balázs fényképfelvételein, amelyek a parajdi Sóhegy nyugati lejtőit, illetve az alattuk elterülő bányatelepet örökítik meg. A parajdi sóelőjövetele vízrajzáról nem nyerünk információkat, Szováta kapcsán viszont rögzül, hogy az intenzív karsztfolyamatok következtében igen változó a felszín képe: a festői tájban meghúzódó sóstavak „minden évben változtatják helyüket, néha egészen elvesznek” (Lázár 1853. 2.). E geomorfológiá-

nak köszönhetően formálódik bő két évtizeddel később a szovátai Medve-tó is – Jókai ottjártakor azonban ez még nem létezik.

A parajdi bányatelep és látnivalói

■ A két autodiegetikus forrásszöveg a parajdi bányalátogatás menetéről nem beszél, de a kor egyéb írásanyagai alapján jórészt mégis rekonstruálható az, ami a bányatelepen, illetve a bányamélyben zajlott.

A sóbányába való bejárás a 19. században a felelős tisztviselők engedélyét feltételezi, de ennek megszerzése az 1850-es és 60-as évek utazásirodalma alapján rendszerint nem jelent problémát az utazó számára: 1857-ben Houchard József parajdi bányanagról írja Békessi Márk (1857. 878.), hogy „a legelőzékenyebben fogad minden bányalátogatót”, és ugyanezen időszakban Johann M. Salzer (1860. 53.) száz utazó is készséges parajdi fogadtatásról számol be.

A bányatelep felszíni épületei, amelyek Orbán Balázs fényképfelvételén (1864) egy kisebb falurész képét öltik, így szerepelnek Salzer írásában: „alig maradt időm az 5–6000 mázsát befogadó, a lakóházak modorában, egymásra helyezett lucfenyő-gerendákból ácsolt sóraktárakat, valamint a csekély számú, falazott bányatiszti lakokat megtekintennem” (Salzer 1860. 55., ford. M. A.). Ezen épületek közül a legsajátosabb szerkezet a lovasfelvonó fedett gépezete, amely a személyközlekedést biztosító beszállóakna mellett emeli felszínre a kősót. A kor földrajzi, geológiai-bányászattani irodalmából tudható, hogy itt, a bánya bejáratánál ásványkiállítás fogadja az utazókat – erről ír 1867-ben František Pošepný (1867. 482.), erről tesz említést a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1864-es bányalátogatása kapcsán Csanády Béla – „A bánya bejáratát egy kis házacska fedezi, mely előtti kis téren a parajdi bányanagy, Hauchard József igen csinos kiállítást rendezett a bánya termékeiből” (Csanády 1864. 383.) –, és erről ír még Jókai utazását megelőzően, 1852-ben Kőváry László is: „A sóhegy tetején néha testszintől téglaveresséig vöröslő sódarabocskák fordulnak elő, mit az akna gyűjteménytárában folytonosan láthatni” (Kőváry 1852. 112.). A kor bányatelepének kinézetére Orbán Balázs említett fényképfelvétele mellett Pošepný alaprajzos térképe (1867) biztosít rálátást.

A bányalátogatás eszköztárára nem történik utalás sem Jókai, sem Lázár beszámolójában – ennek tekintetében ismét Salzer szövege nyújt kapaszkodót: „kalauz és én, mindkettőnk egy-egy meggyújtott gyertyával a kézben” (Salzer 1860. 54., ford. M. A.).

A parajdi bányamély és látnivalói

■ Parajd első mélybányája, a harangalakú József-bánya 1780–1816 között éri el a végleges, 48 ölös, azaz kb. 85 méteres mélységét. 1816–1864 között a József-bányából nyitott két oldalszárny, a Ferdinánd- és a Károly-bánya is eléri ugyanezt a mélységet. Utastársaival ebbe a hármas tagolású bányakomplexumba ereszkedik alá Jókai Mór.

A mélybe való leereszkedés mikéntjét Johann M. Salzer 1850-es évek közepén rögzített beszámolójából lehet ismerni – egy évtizeddel később (néhol kisebb módosításokkal) ezt a Salzer-leírást hasznosítja a saját közleményeiben Hunfalvy János, a jeles geográfus is: „Ott három akna van, de csak az egyiket, a Károlyaknát vájják. Az aknába való bejárás egy bezárt szobában van. Fa lépcső-

zetek függőlegesen szolgálnak le a mélységbe, és pedig 220 lépcsőn. Felül az akna vastag deszkákkal és gerendákkal van meg bélelve, de nemsokára a tömött csillogó tiszta sókőzet kezdődik” (Hunfalvy–Rohbock 1864a. 114.; vö. Hunfalvy–Rohbock 1864b. 147., Hunfalvy 1864a. 2., 1864b. 822., Salzer 1860. 53–54.). A József-bánya sajátossága az, hogy régi típusú kiképzése ellenére kényelmes és biztonságos járatrendszerrel rendelkezik – erre már Balthasar Hacquet 1789-ben rögzített sorai is felhívják a figyelmet (Hacquet 1791. 152–153.) –, így a parajdi bányalátogatások 18–19. századi leírásait sokkal kevésbé járja át az a veszélyérzet és halálfélelem, amely Erdély és Máramaros egyéb sóbányahelyeinek ismeretéseiben rendre megjelenik. Részben épp e biztonságérzet állhat a két útleíró szűkszavúsága, illetve Lázár Kálmán sófejtéssel szembeni érdektelensége mögött is: „Ottlétünkkor éppen pihenés ideje levén, nem láthatók a sóvágókat dolgozni, hanem annak látása nem is bir érdeket gerjeszteni, mint az arany és ezüst bányák munkája, hol a dolgos minden perczen kockázva életét, ezer veszély között küzdi ki a nemes érczet a szirtek rejtekéből” (Lázár 1853. 2.).

A két utazási beszámolóból nem derül ki, mit látott, mit hallott, mit észlelt Jókai a hegy gyomrában. A korszak forrásanyagaiból viszont tudható, hogy mit láthatott, hallhatott, észlelhetett –, illetve, hogy mit nem.

1789-ben Hacquet így írja le a József-bányát: „Képzeljék el egy templom szabályos kerek boltozatát, amilyen a Rotonda Rómában vagy másutt, ahol az egész egyetlen sókristályból készült, s amely a boltív közepén beáramló napfényben pompásan csillog” (Hacquet 1791. 153.). Az 1850-es évek közepére a bánya mélyülésével e beáramló napfény már csak elhalványuló sugárként jelenik meg: a Hunfalvy által tolmácsoló Salzer-leírás alapján már csak „egy gyenge napsugár szolgál le a sötétségbe” (Hunfalvy–Rohbock 1864. 115.; vö. Salzer 1860. 54.). 1874-ben Téglás Gábor is ugyanarra a bányamennyezetre tekint fel, mint Jókai 1853-ban: „Itt a főbányát (József) egy rengeteg dómhoz hasonlíthatván, melynek két mellékhájója a Ferdinand és Karolina-akna [= Károly-akna], parallelepipedicus irányban vannak feltárva. Az egész egy szűk nyílásba öszpontosúl fejünk fölött, honnan a derengő homályosság isten szeme gyanánt tűnik fel a mélység vándora előtt” (Téglás 1874. 907.).

Az erdélyi és máramarosi sóbánya-látogatások 18–19. századi menetében megszokott, hogy a kalauzoló bányászok különféle fény- és hanghatások révén érzékeltetik az utazóval, hogy miféle mélység és magasság övezi őt körül (Miklós 2017. 320–321.). Jókai és Lázár 1853-as közleményében ezekre nem történik utalás – Jókai bányaelményeit csak a (már hivatkozott) tordai, 1871-es bányalátogatásának híradásai rögzítik explicit módon –, de tudható, hogy az ilyesfajta idegenvezetés a parajdi sóbánya esetében is megszokott a 19. században. A kor erdélyi és máramarosi sóbányáiban visszhangokat keltenek (bivalybőrt dobnak a mélybe, evezőlapáttal vízfelszínre mérnek csapást, fegyvert sütnek el, vagy egyszerűen kiáltanak), és tüzeket gyújtanak a hatalmas bányafalak megvilágítására – leglátványosabb mutatványként pedig égő szalmaköteget dobnak a mélybe. Ezt írja le Parajd kapcsán Jókai utazását megelőzően, az 1840-es évek elején Auguste de Gerando (2018. 354–358.), és ezt írja le utóbb Téglás Gábor is: „Mint-ha meteor süvöltene fejünk fölött: egyszerre csak susterogni halljuk a sziporkázó kévét, mely üstökösint kavargó a légben s hosszú tűz-uszályával tündériesen megvilágítja a bánya falát” (Téglás 1874. 906.).

Nyáridőben, amikor Jókai Parajdra érkezik, a sóbánya termelése szünetel, vagyis nem a sófejtés zaja határozza meg a bányaaakusztikát, hanem a felszín alatt

ti óriásterek liminális némasága. Ezt a belteret jeleníti meg Salzer és Téglás szövege is: „Itt-ott dobogó hidakon s majd körbe futó tornácokon megyünk végig [...] nyári munka idején a bányászok is házuk körül sűrögnek s a bánya kísérteties csendjét egyedül lépteink messzehangzó tompa kongása riasztja föl” (Téglás 1874. 906.); „Itt a kalauz nagyot dobbantott a ledeszkázott padlóra, mire alattunk, a borszasztó mélységben lassan elhalkuló és lassan megszűnő visszhang dübörgött fel” (Salzer 1860. 54.; ford. M. A.).

Az utazók tehát nem látják a parajdi sóbányában folytatott kitermelés mi-kéntjét. Lázár Kálmán idézett szavaiból az tükröződik, hogy a bencenci útitárs szíve ezért különösképpen nem fáj, de jelzésértékűnek tekinthető, hogy a parajdi terepszemle szófukar leírásába Jókai épp ezt emeli ki a sóbánya kapcsán: „[...] a székelyek a legkönnyebb szerével, faékekkel feszegetik fel a sót” (Jókai 1853. 761.). E szavakat jelentéktelennek és esetlegesnek is gondolhatnánk, ha nem az a Kőváry László lenne Jókai egyik informátora, aki 1852–53-ban több közleményben is felhívja a figyelmet a parajdi sófejtés sajátos és hagyományos jellegére, s akinek az írásai nyomán utóbb ez a fejtésmód Parajd specifikumaként, érdekességeként rögzül a különféle irodalmakban – így például Udvarhely megye első modern útikalauzában is, a századvégen: „A bányászat módját, mely fáékeléssel megy végbe, nyáron látni nem lehet, mert április 15-től november 15-ig szünetel a fejtés” (Molnár 1895. 83.; Molnár–Vajda 1897. 41.). Kőváry eredeti, Jókai utazásának idején közölt sorai így beszélnek erről a sófejtésről: „Az itteni sóvágás egy a maga nemében az egész Austriai birodalomban. Most is a régi modorban faékekkel megy, minthogy e módszer sokkal könnyebb, s minthogy a vidék a fának még elég bőviben vagyon. Kimetszi sógerendája hosszát a székely, akkor megrakja csákánya helyét ékekkel, s fabutyikójával addig ütögeti hosszában, míg a sógerenda felpattan. Mig más aknáinkban a felszakasztás fárasztó lehajlás, láb alá vágás által történik: ők mondhatni fenállva kényelmesen veregetik fa-ékeiket” (Kővári 1853. 155.; vö. Kőváry 1852. 112.).

Zárszó

■ Noha a parajdi sóbánya utazási célpontként már a felvilágosodás korának írásanyagaiban is azonosítható, igazán keresett látnivalóvá e bánya a magyar reformkortól kibontakozott, és új utazáskultúrát magával hozó polgárosodás folyamatának kontextusában érett, kivált az 1880–90-es évektől kezdődően. Jókai 1853-ban tett erdélyi utazásával ennek a hosszas folyamatnak az egyik kezdeti fázisára tekinthetünk vissza. E bő másfél évszázadot felölelő fejlődéstörténet ki-csúcsosodása az a (negatív konnotációkkal terhelt, évi 400-600 ezer látogatót fedő) tömegetturizmus, amely a közelmúltban, az 1989–90-es rendszerváltást követően formálódott Parajdon – és amelynek a 2025 májusában bekövetkezett ipari katasztrófa feltehetően a végét jelenti. Parajd utazás- és turizmustörténetében itt új szakasz kezdődik.

■ IRODALOM

- Békessi Márk = Y. Z.: *Erdélyi levelek*. Hölgyfutár VIII. évf. 200. sz. (1857. szept. 3.) 878.
 Benkő Ferenc = Benkő Ferentz: *Magyar minerologia az az a' kövek' 's értzek tudománya...* Réf. Koll. Bet., Kolo'svárátt, 1786.
 Csanády Béla: *Kirándulás a parajdi sóbányákhoz*. Vasárnapi Ujság XI. évf. 37. sz. (1864. szept. 11.) 382–383.
 Fekete István = Fekete, Stephanus: *Plan ueber die von dem Dorffe Parajd bis an die Gyergyoer Graentze neu anzulegende Saltz-Strasse*. Térkép-jelzet a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Le-

- véltárban: HU-MNL-OL-S 84-26. Online (2025.06.18.): maps.hungaricana.hu/MOLTerkeptar/30168.
- De Gerando, Auguste: *Erdély és az erdélyiek*. (Ford. Gajda Péter.) Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2018.
- Hacquet, Balthasar: *Hacquet's neueste physikalisch-politische Reisen in den Jahren 1788. 89 und 90. durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nördlichen Karpathen*. II. Raspischen Buchhandlung, Nürnberg, 1791.
- Hunfalvy János = h. j.: Ein Ausflug der ungarischen Aerzte und Naturforscher. *Pester Lloyd* XI. Jg. Nr. 201. (3. Sept. 1864.) 2.; Nr. 203. (6. Sept. 1864.) 2. [a]
- Hunfalvy János = [Hunfalvy, Johann]: Ein Ausflug der ungarischen Aerzte und Naturforscher. *Wiener Abendpost. Beilage zu Wiener Zeitung*. II. Jg. Nr. 203. (5. Sept. 1864.) 815; Nr. 205. (7. Sept. 1864.) 822–823. [b]
- Hunfalvy János = Rohbock Lajos: *Magyarország és Erdély eredeti képekben*. II. szakasz. Erdély. Lange Gusztáv György, Darmstadt, 1864[a].
- Hunfalvy János = Rohbock Lajos – Hunfalvy, Johann – Rohbock, Ludwig: *Ungarn und Siebenbürgen in malerischen Original-Ansichten...* II. Section. *Siebenbürgen*. Gustav Georg Lange, Darmstadt, 1864[b].
- Jókai Mór: *Úti levelek Sajóhoz*. Délibáb I. évf. 22. sz. (1853. máj. 29.) 698–700.; 23. sz. (1853. jún. 5.) 731–734.; 24. sz. (1853. jún. 12.) 759–764.; 25. sz. (1853. jún. 19.) 796–798.
- Kőváry László: *Sóbányák statistikájához*. Hetilap I. évf. 9. sz. (1852. nov. 27.) 99–101.; 10. sz. (1852. dec. 4.) 111–112.
- Kőváry László = Kővári László: *Erdély földje ritkaságai*. Tilsch János, Kvár, 1853.
- Kristóf György: *Jókai napjai Erdélyben*. Mínerva Irodalmi és Nyomdai Műint. R.-T., Cluj/Kvár, 1925.
- Lázár Kálmán: *Uti jegyzetek*. Pesti Napló IV. évf. 1003. sz. (1853. júl. 14.) 1–2; 1009. sz. (1853. júl. 21.) 1–2; 1015. sz. (1853. júl. 28.) 1; 1016. sz. (1853. júl. 29.) 1.
- Miklós Alpár: *Idegen utazók Erdély és Máramaros sóbányáiban (18–19. század)*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2017.
- Miklós Alpár: *Idegen utazók, tudományművelők Erdély és Máramaros sóbányáiban (XVIII–XIX. század)*. In: Lendvai Timár Edit – Berta Erika – Lehoczki Zsuzsanna – Pravetz Beáta (szerk.): *FUT. Földrajz – Utazás – Történelem*. Martin Opitz Kiadó, Bp., 2018. 25–34.
- Miklós Alpár: *Parajd-képek a hosszú 19. században (1780–1918)*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2022.
- Molnár Károly: *Kirándulások Udvarhelyvármegyében*. In: Vajda Emil (szerk.): *Emléklap az EMKE tíz éves jubileumára*. Betegh Pál Könyvnyomdája, Székely-Udvarhelyt, 1895. 71–84.
- Molnár Károly – Vajda Emil (szerk.): *Udvarhelyvármegyei turista-kalauz*. Erdélyrészi Kárpát-Egyesület, Kvár, 1897.
- Pákh Albert: *Ujabb Kori Ismeretek Tára. Tudományok 's politikai s társas élet encyclopaediája*. VI. Paxton–Zürich. Heckenast Gusztáv, Pest, 1855.
- Papp Gábor – Szakáll Sándor – Weiszburg Tamás: *A magyarországi ásvány- és kőzetgyűjtemények történetének rövid vázlatja*. In: Kecskeméti Tibor – Papp Gábor (szerk.): *Földünk hazai kincsesházai. Tanulmányok a magyarországi földtudományi gyűjtemények történetéből*. Magyar Természet-tudományi Múzeum, Bp., 1994. 17–26.
- Patterson, Arthur John: *The Magyars: Their Country and Institutions*. Vol. II. Smith, Elder & Co., London, 1869.
- Pošepný, František: *Studien aus dem Salinengebiet Siebenbürgens*. Jahrbuch der Kaiserlich-Königlichen Geologischen Reichsanstalt XVII. Bd. (Oct.–Nov.–Dec. 1867.) Heft 4. 475–516.
- Salzer, Johann Michael: *Reisebilder aus Siebenbürgen*. Theodor Steinhäuser, Hermannstadt, 1860.
- Sándor István: *A' sóról*. Sokféle IX. darab. Pichler Antal, Béts, 1808. 5–15.
- Sötér István (szerk.): *A magyar irodalom története*. IV. *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1965.
- Stephen, Leslie: *Transylvania*. The Cornhill Magazine Vol. XIV. (Nov. 1866) 567–585.
- Téglás Gábor: A székely Sóvidéken. *Fővárosi Lapok* XI. évf. 208. sz. (1874. szept. 13.) 906–907; 209. sz. (1874. szept. 15.) 912–913.
- Veress Zoltán: *Jókai természettudománya*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1976.
- Vita Zsigmond: *Jókai Erdélyben*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1975.